

**Em Taybetmendiyan Zimanê
Xwe Binasin ku bikaribin lê
Xwedî Derkevin**

**HESEN HUSEYÎN DENÎZ
BEŞA**

SÊYEMÎN

GRÎNGIYA DENG û TÎPAN

Axaftin bi dengderxistinê çêdibe. Divê deng xwe bigihîne guh ku bihistinek çêbibe. Deng ji devê mirov derdikeve, lê ji ber xwe dernakeve. Lerizandina hilmê (hewayê) deng çêdike. Ger hewa tişteki nelerizîne, deng ji dernakeve. Ev yek ji bo dengê ji qirika mirov derdikeve ji wiha ye. Ji valahiya singê, bi vebûn û qijilandina kezabê hewa ber bi qirikê ve tê. Li qirikê du cot tayên deng hene. Her cotek li aliyekî qirikê cih digre. Ji vana tayên li aliyê hundir, tenê, bi kêrî dengderxistinê tèn. Dema hilma ji kezabê tê li van tayan dikeve û wan dilerizîne. Ev ta bi lerizandinê ji hev dûr dikevin û nêzikê hev dibin. Bi vî awayî li gor zêdebûn an kêmbûna hilmê û kêma an zêde lerizandina van tayan mirov dikare dengên stûr, zirav, hişk, nerm û hwd. derbixe.

Ev tayên deng ewqasî zirav in ku lerizandina wan bi çavan nikare were dîtin.

Hilm ku li tayên deng dikeve û lerizandinê çêdike şûn re, deng derdikeve holê û ev deng derbasî şikefta dev dibe.

Di şikefta dev de dengên ajalan û dengên mirovan ji hev cuda cuda tèn hûnandin. Dengê ajalan rasterast derdikeve derve. Ajal dema dixwazin deng derxin bi cûreyekî li pey hev, bi berdewamî derdixin. Ji vê re 'dengderxistina rasterast' tê gotin. Lê dengê mirovan rasterast dernakeve. Ji xwe ku dengê mirovan ji wekî yê ajalan rasterast derketibaya, wê demê axaftin ji mirovan wê çenebaya. Ji bo vê, dengê mirovan ne rasterast, bi awayê 'girêkî' derdikeve.

Dengê ji tayên deng pêl bi pêl derbasî şikefta dev dibe, di şikefta dev de bi

alîkariya zimanê biçûk, zimanê mezin, diran û lêvan wek ku mirov girêkên hevîr çêbike, wiha girêk bi girêk dibe. Her girêkeke deng, tê wateya dengê cuda. Ji her girêkeke deng re, ango ji her dengê girêkbûyî re 'tîp' tê gotin. Bi vegotîneke din; Tîp resmandina van dengan e. Ji bo deng bi çav werin dîtin û ji hev werin nasîn, ji bo her dengê nîşanek (şiklek) hatiye diyarkirin û ji vana re ji 'tîp' hatiye gotin.

Ji bo derxistina dengên girêkî, pêwîstî bi rêyeke dirêj a ji valahiya singê heta serê lêvan heye. Ji vê rêkê re wek 'Rêka Deng' tê gotin. Deng cûrbicûrbûna xwe di vê rêkê de distîne. Ji bo vê, hemû libatên li ser vê rêkê cih digrin divê xwediyê tenduristiyekê bin ku deng bi awayekî rast derkeve. Li ser vê rêkê libatên di derxistina deng de weyna xwe (rola xwe) dileyizin ev in:

Valahiya singê, kezaba sipî, zengelor, qirik, tayên deng, zimanê biçûk, şikefta dev, ziman, goştê diranan, diran, rêka ji dev diçe bêvilê, bêvil û lêv.

Bi giştî ev libat tev wek 'Libatên Axaftinê' tèn binavkirin. Dema ji van libatan yek kêma be, yan nesaxiyek lê girtibe, bandûreke neyênî li ser dengderxistinê dike.

Ji bo ev libat tev bikaribin rola xwe baş bileyizin ji pêdivî bi bihistina guh heye. Guh, dengêkî çawa bibihise, wê ziman ji wiha bilêv bike.

Di rastnivîsê de, di rast xwevegotinê de pirahiya şaşitî û kêmasiyên derdikevin holê ji kêmasiya hevraziya di navbera dev û guh de ye. Mirov dibe ku rêzimanê zimanekî û hemû rêzikên axaftina wî pir baş fêr bûbe, lê ku hevraziyeke baş di navbera guh û devê

mirov de tune be, mirov nikare axaftineke rast bike. Mînak; di zimanê kurdî de dengê 'e' û dengê 'ê' nêzî hev in û şaş bikaranîna vana gelek guhertinên li diji hev çêdike. Em vê cudahiye li ser du hevokên minakî bibinin:

Wê kêrê bine.

Wê kêrê bine.

Di hevoka yekemîn de dengê 'ê', di hevoka duwemîn de bûye dengê 'e'; yekî van her du dangan ji hev cudatir nebihîse, nikare têbigihêje wateya wan.

Ev yek ji bo dengekî jî, ji bo rêzedengan jî wiha ye.

Cudahiya dangan bi tîpan hatine diyarkirin. Tîp tîn cem hev kîte, kîte tîn cem hev peyv, peyv tîn cem hev hevokan saz dikin. Çawa ku 'bi ketina nalê hespekê dikare artêşek têk biçe', bi şaşnasîna dengekî jî dikare hevokê û giştiya axaftinekê têk biçe.

Ji bo vê divê mirov dangan ji hev baş binase. Kijan deng ji ku derê, bi alikariya kijan libatan derdikeve, divê em bizanibin ku em nekevin şaşitiyan. Dengê ku divê ji nava diranan derkeve, ger mirov ji cihêkî din derbixe, ti caran wî dengî nade. Dibe ku bi ser wî dengî ve biçe, lê ti caran nabe ew deng bi xwe.

Bi vê armancê di zimanê kurdî de 31 deng tîn bikaranîn. Her dengê ji vana ji cihêkî cuda û bi awayekî cuda tê dexistin.

Deng bi tîpan tîn diyarkirin. Ji bo vê, ji giştiya deng an tîpên di zimanekî de cih digrin re, 'ALFABE' an ji 'ABC' tê gotin.

Alfabe destpêkê li ser xaka Mezopotamya Jêrîn ji aliyê Sumeran ve bi awayekî niviskî hatiye dîtin û bikaranîn. Ji bo her dengêkî destpêkê wêneyek; pişt re jî bi awayekî hêsantir, nişaneyeke xêzkî bi kar anîne. Di rojên destpêka bikaranîna alfabeyê de mirovan hin tîpên dengdêr nas nedikirin; tenê tîpên dengdar bi kar dianin. Tîpên dengdar ji xwe bi tenê serê xwe nikarîbûn ji dev derkevin û bi xwe re Tîpeke dengdêr derdixistin; ji bo ve jî dikarîbûn bersivê bidin armanca axaftinê. Lê bi pêşveçûna alfabeyê re pêdivî bi bikaranîna dengên dengdêr bi awayekî serbixwe hat dîtin ku

di sazkirina peyvyan de bikaribe dewlemendiyekê biafirîne û bi vê armancê tîpên dengdêr jî di alfabeyê de cih girtin.

Tîpên dengdêr dikarin ji dev bi tenê serê xwe derkevin û alikariyê didin tîpên dengdar ku hêsantir werin ser ziman. Mirov tîpeke dengdar bi tenê serê wê nikare bêje, ji ber ku tîpên dengdar deng difetisînin.

Di zimanê kurdî de ji 31 dengên hene 8 deng dengdêr, 23 deng jî dengdar in. (Dengdêr: Bi deng – Dengdar: Bê deng)

Deng ango tîpên zimanê kurdî ev in:

1-Aa, 2-Bb, 3-Cc, 4-Çç, 5-Dd, 6-Ee, 7-Êê, 8-Ff, 9-Gg, 10-Hh, 11-Xx 12-Îi, 13-Îî, 14-Jj, 15-Kk, 16-Qq, 17-Ll, 18-Mm, 19-Nn, 20-Oo, 21-Pp, 22-Rr, 23-Ss, 24-Şş, 25-Tt, 26-Uu, 27-Ûû, 28-Vv, 29-Ww, 30-Yy, 31-Zz

Dengên dengdêr ev in:

1-Aa, 2-Ee, 3-Êê, 4-Îi, 5-Îî, 6-Oo, 7-Uu, 8-Ûû

Dengên dengdar ev in:

1-Bb, 2-Cc, 3-Çç, 4-Dd, 5-Ff, 6-Gg, 7-Hh, 8-Xx, 9-Jj, 10-Kk, 11-Qq, 12-Ll, 13-Mm, 14-Nn, 15-Pp, 16-Rr, 17-Ss, 18-Şş, 19-Tt, 20-Vv, 21-Ww, 22-Yy, 23-Zz.